

Олександр Галенко

ТУДУН

*Із щирою вдячністю моїм старшим колегам
О. Прицаку та В. Остапчуку
в пам'ять про перше десятиліття співпраці*

Тудун¹ – це ранг одного з достойників у степових імперіях, зокрема у тих, що розташовувалися на терені України, в Аварській державі, Хозарії, Золотій Орді, Кримському ханаті. Згадки про нього завжди пов'язані з важливими справами міжнародних відносин або подіями такими, як непрості стосунки візантійського імператора Юстиніана II з Херсонесом і породичання візантійських імператорів з хозарськими каганами на початку VIII ст., антихозарське повстання Іоана Готського 790 р., османське завоювання Криму 1475 р. Звичайно цей адміністратор, по суті одностайно, асоціюється з військовим опресивним режимом хозарів, наприклад у Херсоні та Доросі, хоча провідні вчені висловлюються про його функції непевно. А.Кримський у неопублікованій праці “Хазари” спеціально обрав візантійські справи з хазарським тудуном для характеристики саме дружніх стосунків між двома державами, що протирічать твердженням про нього як уособлення гнобителя: “Коли Рінотмет, опинившись 705 р. знову на царгородському престолі, заходився мститися херсонесцям, то в тому самому Херсонесі 710 р. він знайшов, як ми знаємо, уже й хазарського тудуна: сами ж таки херсонці і покликали собі на хазарську допомогу [тут і далі всі розрядки мої. – О.Г.]. Тільки ж – і оце ж характеристично – ми з дальших візантійських літописних звісток можемо виразнісінько побачити, що хазарський хакан все ж не захотів залишити легко здобутого Херсонеса під своєю рукою: бо під р. 6268 = 776 за імператора Льва IV Хазарина у Теофана читаємо звістку, що Херсонес знову править візантійцям за край, куди засилають політичних злочинців. Значить хазари, вже й поставивши в 710 р. свою адміністрацію в Херсонесі, потім своєю волею забралися звідси і знов пустили своїх приятелів-візантійців порядкувати там. Дуже поважною причиною для такого тактовного вчинку могло бути в хазарів бажання не сваритися з візантійцями саме в той критичний час, коли обидві великі держави повинні були подавати одна одній руку для напруженої боротьби проти третьої великої тодішньої держави, агресивно-войовничого омейядського халіфату 1-ї половини VIII в., з свого боку й Візантія бачимо, не виявила якоїсь палкої охоти одбирати не миром, а збройною силою, од хазарів Херсонес, що сам не вважав був за ніяке ярмо для себе владу хазарського хакана: Візантія дочекалася, доки сами хазари повернуть їй змогу порядкувати в Херсонесі. Другий випадок, коли сутичка між Візантією та Хазарщиною в Криму за пограничну територію любісінько могла б трапитися, а не трапилася, стосується вже до останньої чвертини

століття, десь так до кінця 780 рр. Про це ми знаходимо дані в грецькому “Житті св. Івана, єпископа Готського”, що загинув, мабуть, близько 786 р.” [Кримський, 235–237].

Двозначно характеризує ці самі події й А. Новосельцев: “...у неї [Візантії. – О.Г.] оставались владения в Крыму, где гегемония перешла к хазарам” [Новосельцев 1990, 33]. Пітер Голден в одній з найновіших праць з історії турецьких народів взагалі уникає згадок про тудунів [Golden 1992].

Крім того, урядовці з таким титулом тривалий час представляли інтереси золотоординських, а потім і кримських ханів у генуезьких володіннях південного узбережжя Криму.

I

1. Термін *тудун* вперше з’являється у Бугутському написі, зробленому согдійським та брагманським санскритським письмом, в якому розповідається про обрання та сходження на трон 572 р. кагана Таспара. При цій нагоді тудуни згадані як одна з ієрархічних груп (за значенням четверта з п’яти), що взяли участь в обранні кагана. Це свідчить про приналежність даної групи урядовців до вищого ешелону влади. Термін подано у формі *twḍwnt*, що відповідає давньотюркській формі *tudun* [Pritsak 1988, 755; Kliaštomuj, Livšic 1972, 85–96].

Інтерес до цього слова початково виник у російських вчених ще в середині XIX ст. у зв’язку з питаннями про псевдоаварських намісників з титулом *tudun*, *thodanus*, *tuttundo*, а також татарського намісника у Кафі, що за генуезькими документами звався *Titanus* та *lo Titano*. Щоправда, автор першої історії Кримського ханату Й. фон Гаммер-Пургшталь не звертає уваги на титул *тудун* Шірінського бєга Емінека, називаючи його просто “якимось кримським князем” (Eminek, einer der Bege der Krim) [Hammer-Purgstall 1856, 34]. Першу детальну довідку про тудуна подав Аріст (Ернст) Кунік [Кунік 1874]. Це він ідентифікував генуезького *тітануса* як тудуна. На висновках А.Куніка побудовано коментарі видавця Статуту Кафи 1449. В.Юргевича [Устав..., 830–831]. Ф.Лашков ототожнив тудунів з улусними князями-бєгами (*principi dominis vel baroni*), хоч для цього в нього не було підстав [Лашков. Исторический... № 22, 37].

Російські дослідники Ф.Брун та Г.Золотницький першими спробували етимологізувати цей термін, відзначивши його подібність до чуваського *тидан* у значенні “державець” і виводячи від чуваського дієслова *тит-* (тримати). А.А.Шахматов звернув увагу ще й на таку (хозаро)-булгарську форму цього титулу, як *трун* [Pritsak 1978, 265]. Однак Василь Дмитрович Смирнов, провідний російський тюрколог, автор досі найгрунтовнішої історії Кримського ханату, з недовірою відгукнувся на “чуваську теорію”. Він вважав відомі йому похідні форми дієслова *tutmak* досить далекими від *тудуна*, зокрема він наводить приклади слів *tūtqāy* (=схоплений – це про козаків з ярлика Джанібека Герєя 1037 р.г.) [Материалы... 1864, 37], *tūtāq* (=схоплений – про інших ворогів Джанібека Герєя) [Материалы... 1864, 70; Смирнов 1887, 40] Він

слідом за А.Куніком обмежується визнанням візантійської та латинської інтерпретації цього терміна як “охоронець місця”: *τοποτηρητης* та *regulus quidam*.

Збагачення лінгвістичних даних прийшло з прочитанням В.В.Радловим 1894 р. Орхонських рунічних написів. У словнику “Опыт словаря тюркских наречий” він навів імена кількох носіїв титулу *тутук*, що й справді нагадував огузький аналог чуваського *тудан*, але він не роз’яснював його: Бал-Тоган Тутук, Кюлюг Тутук, Кьонч Тутук, Алп Урунг Тутук, Кюч Кюль Тутук [Радлов 1905, 1482–1483]. Отже постало додаткове питання про співвідношення термінів *тутук* і *тудун*.

Багато пізніше угорська дослідниця Гільда Ечеді встановила, що титул *totoq* (в рунічному письмі *tutuq*, а в коректнішій тибетській транскрипції – *to-dog*) походить від титулу *tu-tu chu-chou chün-shih*, запровадженого десь у другій чверті III ст. у царстві Вей, що повстало після занепаду династії Хань. Цей термін був запозичений кочовиками-жужанами, від яких він і потрапив до тюрків, що зберегли його оригінальне значення “військовий командир, намісник на прикордонних територіях” [Ecsedy 1965, 84–86].

В епоху Тан з’являється титул *chao-t’ao-tu-t’ung*, що дає скорочену форму *tutuq* (*tu-t’ung* або *tu-t’uong*) [Ecsedy 1965, 89]. Але обидва терміни *totoq* та *tutuq*, розглянуті Г.Ечеді, явно споріднені. По-перше, вони мають однакове значення. По-друге, в них вживається один і той самий початковий ієрогліф *tu* (*tuo*). До того ж, за спостереженням дослідниці, перша форма відповідає архаїчнішій стадії китайської мови, і в епоху Тан вона вже не могла виникнути [Ecsedy 1965, 89]. Так що О.Пріцак мав рацію, ототожнюючи два терміни [Pritsak 1988, 755].

А.Новосельцев вважає *tu-t’ung* тим титулом, що через посередництво східно-іранських мов дав термін “тудун”. За повідомленням ат-Табарі та аль-Біруні, титул тудуна мав правитель м. Шаш (в районі Ташкента). В хозарів, на його думку, він означав “щось на зразок наближеної до правителя особи” [Новосельцев 1990, 144].

2. Форма *tutuk* виявилася співзвучною давньому дієприкметнику на *-diq, -duq*, що походить від дієслова *tutmak* – “тримати” [Clauson 1972, 453]. Тому насправді “чуваська” етимологія була варта уваги з огляду на спорідненість чуваської та хозарської мов, хоча у часи В.Смірнова цей факт ще не був відомий².

Співзвучність в урало-алтайських мовах китайського титулу *totoq* та *tutuq* із похідними від дієслова *tut-* (наприклад, *tütqāy, tütñāq*, на які звернув увагу В.Д.Смірнов) послужила підставою до його народної етимологізації. В результаті тюрко-монгольське мовне середовище з кореня *tut-* (“держати, тримати”) породило ще кілька фонетично відмінних від оригіналу форм цього титулу, зберігаючи його оригінальне значення і лише трохи доповнюючи в залежності від конкретних функцій, що покладалися на його носіїв.

Так, золотоординські, ільханідські, кримські та казанські ярлики наводять монгольську похідну форму: *tütqāül (tütqāvul)* [Березин 1850, 11, 20]. Н.І.Березин, спираючись на зміст золотоординських ярликів, інтерпретував титул *tütqāül* як “заставщик”, себто командувач заставою. Пізніше Г.Дьорфер

додав до функцій цього урядника ще й нагляд за дорогами [Özyetgin 1996, 175–176]. Оскільки добре відомо, що перських чи хорезмійських бюрократів та правознавців заносило до Золотої Орди, то до такої можливості слід поставитися уважно³.

А. Кримський дає терміну такі пояснення: “правитель” (провінції, в даному випадку Агванії), “намісник”, “відпоручник” [Кримський, 65, 73, 110, 211]. Спеціально А.Кримський звертає увагу на повідомлення М.Каланкатваці, що разом було обкладено податками купців-торгівців і рибних промисловців, що держали риболовлі на великих ріках Курі та Араксі, а також призначено податки для посполитих [Кримський, 65, 73]. Складається враження, що саме на тудуна й покладалися функції збирача оцих податків

В одній із своїх статей О.Пріцак, очевидно, з огляду на історію повстання Іоанна Готського близько 790 р., придушеного хозарським тудуном, визначив місце тудуна в структурі Хозарської імперії саме як воєнного губернатора у прикордонних провінціях [Pritsak 1988, 775].

Польський дослідник Маріан Маловіст на підставі повідомлень генуезьких джерел написав ґрунтовне дослідження про останні роки генуезької Кафи, в якому докладно подано події за участю останніх з історично відомих тудунів – тудунів Кримського ханату в Кафі [Malowist 1947]. Спираючись на цей матеріал, дослідниця Б.Ф.Манц характеризує тудуна як представника татар Кафи та її околиць, який мав велику владу й прибутки. Спеціальної уваги заслуговує зауваження про те, що тудун призначався спільним рішенням хана та вищих урядовців Кафи. Проте твердження про скасування посади тудуна османцями по завоюванні, здається, базується на логічному припущенні і не підтверджується посиланням на джерела [Manz 1978, 288–289].

Як видно, незважаючи на нове життя в похідних від турецького дієслова *tutmaq*, що надавало титулові *tutuq* сенсу “державець”, він зберіг своє основне значення китайського титулу – “намісник пограничної провінції”.

Більше того, О.Пріцак звернув увагу на існування інших турецьких титулів із збереженням цього самого значення. Так, він ставить тудунів на один щабель з хозарськими достойниками, які називалися *babaḡuq* (бабаджук, дослівно – батько міста), правили Херсоном та Фанагорією і обиралися за участю місцевих жителів. Того ж типу урядовці, тільки призначені верховною владою, правили містами Керч і Таматарха, що на Боспорі Кімерійському, та називалися *baliḡci* < баликчи, “рибалка” [Pritsak 1978, 264–265].

У зв’язку з тим, що існування уряду тудуна в Херсоні не викликає сумніву, постає питання про його співвідношення з посадою *бабаджука*, а саме: чи в даному випадку йдеться про ще одного представника хозарської адміністрації, чи обидва титули стосувалися однієї особи?

Таким чином, при тому, що про тудуна вже відомо не так мало, до сих пір наші уявлення про нього досить фрагментарні. На сьогодні потребують перевірки гіпотези про те, що *тудун* – *тутук* – *туткавул*: а) був намісником чи військовим губернатором певної провінції, маючи резиденцію в якомусь місті; б) на цю посаду призначалися особи, наближені до імператора; в) знаходячись на одному щаблі з іншими губернаторами, зокрема відомими під

титулом *балікчи* та *бабаджук*, вони могли призначатися на посаду імператором, але за згодою з місцевими жителями; г) віданню тудуна належало оподаткування населення підконтрольної території та, можливо, нагляд за дорогами. Залишається невідомим, що сталося з посадою тудуна у Криму по османському завоюванні.

Дана стаття є спробою подати синтезовану характеристику функцій цього урядовця, зрозуміти його статус на підвладній йому території, простежити еволюцію цієї посади. Для постановки цих задач ключове значення мають нова інформація про ханських представників в османській провінції Кефе, наведена в османському докладному переписі 1542 р.⁴, дані комплексу генуезьких джерел до історії генуезьких володінь у Криму та дипломатичне листування між Москвою та Кримським ханатом 1474–1532 рр. [РІО 41... 1884; РІО 95... 1895], а також деякі опубліковані ярлики кримських ханів, на які досі не зверталось належної уваги.

II

1. Не виникає питань щодо приналежності титулу тудунів особам, які мали значну військову силу й були наближеними до імператора або були його родичами. Звичайно, наявність повідомлень про державців цих посад у згаданих вище орхоно-снісейських написах говорить сама за себе. Інформація про останніх з історично відомих тудунів – Шірінських бегів – показує їх як військових ватажків, що нарівні з іншими кримськими кланами були здатні не лише служити військовою опорою ханів, але й кидати їм збройний виклик⁵. Звертає увагу й виключне право Шірінів на одруження з ханськими принцесами, що збереглося за ними до самого знищення ханату [Тунманн 1991, 27].

Водночас не варто перебільшувати значення та місце цієї посади в ієрархічній структурі.

По-перше, ті ж таки Шірінські беги-тудуни не могли зрівнятися статусом з ханами. Князь Емінек, діставши посаду тудуна в середині 1473 р., хоч і претендував на вищу ханську харизму, вимагаючи в свого, по суті, підопічного хана Менглі Герея руки його матері [Małowist 1949, 323], але це свідчить лише про його амбіції. Зрештою, ханським тестем він так ніколи і не став.

По-друге, в імперії існувало одразу кілька тудунів або аналогічних посад. Це впливає з даних О.Пріцака про три типи урядовців, які представляли хозарські інтереси у сусідніх містах-державах: *бабаджи* у Корсуні та Фанагорії, *балікчи* – у Керчі та Фанагорії та *тудун* – у Доросі [Pritsak 1978, 264–265]. Далі спробуємо довести, що це були різні назви однієї посади. Але крім того, якщо титул туткавула із золотоординських та кримських ярликів є еквівалентом тудуна – а брати це під сумнів немає підстав – то вживання цього слова у формі множини свідчить про численність цього типу урядовців.

По-третє, уряди тудунів хоч і знаходилися у вищому ешелоні влади, але десь в кінці списку. Позиція туткаулів у списках вищих урядовців Золотої Орди, яких стосувався наказ ярликів, є доброю ілюстрацією цього. Вони згадуються після справжніх намісників чи губернаторів – “даруг внутрішніх

поселень”, після суддів та правознавців, після найважливіших збирачів податків (птахами та хутрами – *кушчу* та *барсчи*, податків з мостових та паромних переправ – *темічі* та *кьопрючю*) [Березин 1872, 3]. Порядок списку цих урядовців показує не лише ієрархію, а й відповідне положення їх по відношенню до імперського центру. Туткавули згадуються у компанії із послами та відповідальними за дороги й пошти, тобто вже справді на прикордонні. Не випадково російські переклади золотоординських ярликів перекладають термін туткаул як “заставщик”, себто командувач прикордонного пункту, де збиралися податки.

Корсунь, Керч, Тамань, Фанагорія, Дорос – це все міста, розташовані на окраїні Хозарської імперії. Інтерес хозарів до Причорномор’я добре пояснює “Худуд аль-Алам”, вказуючи на те, що весь добробут хозарського правителя походить головним чином від морських мит [Golb 1992, 243]. Ці мита збиралися на прикордонні. Таким самим прикордонним для хозарів містом був і Київ кінця VIII – першої половини IX ст. На пам’ять від перебування хозарського митника місту дістався топонім “Тасинча бесіда”, що означає митну заставу [Голб, Прицак 1997, 79–80]. *Басинч* є синонімом *тамгаджи*, так само як є синонімами слова *басма* й *тамга* [Галенко, Остапчук, Хамрай 1996, 173]. В Османській імперії термін *тамга* було замінено відповідником *пюмрюк*, що походить від візантійського *коммерціон* і означає ввізне мито.

Стосовно функцій *туткаулів* як збирачів податків не може бути й сумнівів, оскільки ці посади згадуються в імунітетних (*тарханних*) та жалуваних (*союртальних*) ярликах, що стосуються насамперед податкових пільг та привілеїв.

2. Якщо всі ці урядовці виконували одні й ті самі функції, постає питання, чому вони не називалися однаково?

Придивимося ще раз до ієрархічного порядку урядовців, відповідальних за збирання податків і перерахованих у ярликах.

Начальники митниць (*тамгачі*) та ваговики (*тартнакчи*) названі першими. Це не випадково, тому що це терміни, що описують найзагальніші митні функції у державі, як всередині, так і на кордонах. Причому *тамгачі* відали, напевно, ввізним митом, яке збиралося при проходженні митних зон як ззовні у середину імперії, так і в межах імперії, еквівалент пізнішого османського *бадж*⁶. Мито *тартнак* (вагове), очевидно, еквівалент османського *кантар ресмі*, бралось з товарів, що привозилися безпосередньо на ринок і продавалися.

Другими у цитованому ярлику назавно *кушчу* та *барсчи*. Особи, які мали ці титули, явно обслуговували державну монополію на найкоштовніші предмети торгівлі, зокрема зовнішньої, у Східній Європі – мисливських птахів та хутро. Саме ці товари вважалися головними у торгівлі з Московією в османські часи [Bennigsen., Lemercier-Quelquejay 1971; Berindei 1986, Veinstein 1994]. У Кафі реєстром 1542 р. [ТТ 214...] було зафіксовано присутність такого собі Сінана Тоганджі. *Тоганджі* – конкретно означає “соколятник”, тоді як *кушчу* – це “пташник”. Причому садиба цього тоганджі знаходилася в тому самому кварталі “мечеті благословенного Сінана Аги”, де мешкав хан-

ський суддя (*кадії*), а також було зареєстровано ще кількох підданців хана (*табі-і хан*).

За цими спеціалізованими митниками йдуть начальники мостових переправ (*кьопрючі*) та командувачі перевізників чи човнярів (*темічі*). Ясно, що тут йдеться про урядовців, функції яких були однакові, незалежно від положення у державі та місця служби.

Туткаули та *караули* йдуть передостанніми у списку урядовців, які мали справи з податками та повинностями. Останніми названо вже послів (*ільчі*) та поштарів чи посильних (*йолавчі*, буквально “дорожники”). Присутність цих останніх обумовлена їхніми правами мобілізувати на потребу посольств людей, підводи, худобу, провіант, а також вимагати постою. Так що логіка такого порядку переліку – від особливо важливих мит до менш важливих, від центру імперії до окраїн – підказує, що *туткаули* та *караули* були митниками вже на прикордонній території.

На відміну від спеціалізованих митників, які перераховані перед ними, *туткаули* та *караули* були відповідальні за збір мита з усіх товарів, що перетинали кордони держави і продавалися на прикордонних ринках. Охорона кордонів, насамперед від контрабандистів, звичайно ж вимагала відповідної військової сили. До того ж вони мусили, попри віддаленість від центру, забезпечити охорону купцям і послам у прикордонні. Це й пояснює, чому усі відомі нам тудуни згадуються як військові, і те, чому цей титул перекладався як “охоронець кордонів та доріг” [Özyetgin 1996, 175–176]. Нагадаємо також переклад теміна туткаул Дьофером як “відповідальний за охорону шляхів” [Doerfer 1963–1975, 1, 124].

Таким чином, в *туткаула* було досить широке коло обов’язків, що торкалися військових, адміністративних та фіскальних питань. Відповідно до своїх обов’язків, ці урядовці мусили бути наділені значними повноваженнями, під їхнім проводом мала бути значна військова сила, людські ресурси і джерела прибутку. Тому відомі нам *туткаули-тудуни* насправді були впливовими особами.

3. Очевидно, в залежності від господарчої спеціалізації підконтрольного краю головне джерело оподаткування могло відбитися в офіційній назві чи прозвіську тудуна-*туткаула*, що ми бачили на прикладі *кушчу*, *барсчи* та ін. Термін *баликчи* як раз вказує на те, що основним митом, яке збиралося в Керчі і Тамані, було мито на рибний промисел та торгівлю. Згадаємо, що навіть про тудуна, який сидів в Алванії, М.Каланкатваці спеціально каже тільки те, що він займався податками з рибалок на Араксі та Курі [Кримський, 65, 73]. До речі, дієслово *tutmaq* вживається в тюркських мовах у значенні ловити рибу – *balık tutmak*, а отже семантично дуже близьке до терміна *тудун* в народному значенні – “той, хто вхопив, одержав, впіймав”. Це створює додаткове поле для метонімії в парі понять *тутук* – *баликчи*.

Присутність хозарського *баликчи* саме в Керчі й Тамані легко пояснюється тим, що Керченська протока була дуже знаменита своїм рибним промислом. Про це свідчать хоча б спеціальні розділи з законоуложень провінції

Кефе, що стосуються Керчі, Копи й Тамані [ТТ 370..., 477–478; Osmanlı Kâpınnâmeleri, 582–587; ТТ 214..., 16–17; Berindei, Veinstein 1975, 77–80].

Кримські хани також були чутливі до прибутків від рибальства, яким займалися їхні підданці в Керченській протоці. Про це свідчать інструкції щодо збору податків з тамтешніх рибалок, викладені у двох жалуваних ярликах (*союр-галах*) Мегмеда Геря [Березин 1872], до яких ми ще звернемося далі.

4. У генуезькій, а потім османській Кафі також засвідчено присутність баликчи – у назві району, розташованого на північному заході міста. З огляду на багаті рибою кафські води, де ще у XVII ст. водилися навіть білуги (*маг-і моріна* чи *морона*)⁷, це виглядає виправданим. Вірменський та грецький квартали, розташовані у цьому районі, названо у [ТТ 214...] громадами “баликчи” (*сета'ат-і рунуан Балікчі* та *сета'ат-і арменіян Балікчі*). Що ця назва пов'язана з певною особою, а не з професією переважної більшості мешканців, доводить [ТТ 370...], де в назві цих громад ще збереглося ім'я: Йоргі Баликчи.

Нам поки що невідомо, хто був цей Йоргі. До того ж постає питання про можливість іменування тудуна грецьким іменем (адже тудуни мусили бути високими татарськими достойниками). Але на зв'язок цього баликчи з тудуном вказує топографія міста⁸ та додаткова інформація про інших тудунів.

Питання з іменем вирішується просто. За генуезькими фінансовими документами нам відомий якийсь тудун у 1386 р. на ім'я Pandaseni [Balard 1978, 286], що вказує на грецьке Пандазі або Пандасин, дуже поширене у Криму. За [ТТ 214...] нараховано в османській частині Криму 73 особи з ім'ям чи патронімом Пандазі, Пандасені та похідними. Відомий сорт кримського винограду, поширений в районі Кафи-Судака, до сих пір зберігає назву Сари-Пандас (“Пандас жовтий”). Словом, ім'я справді, було поширене. Отже, тудуни могли зватися і не татарськими іменами, правда тоді треба пояснити можливість для не татар бути тудунами. Це також можливо, адже податки на татар ділилися між скарбницею Кафи та Солхатським намісником. Найавторитетніший дослідник генуезької Кафи Мішель Бальяр натрапив у документах кафської скарбниці 1381–1386 рр. на повідомлення про виконання тудунами їхніх функцій збирачів податків. Із цих записів випливає, що вони збирали *толту* (іт. *tolta*, осм. *тута* – ще одна явна народна етимологія цього терміна, причому знову з алжозією до *тутмак* чи *тудуна*!) або *commerchium Canluchorum* (= “мито з ханських підданців”). Податок становив 5% вартості товару, з чого сьома частина йшла на користь золотоординського намісника у Солхаті [Balard 1978, 210–211].

Звичайно, це свідчить про те, що генуезька податкова адміністрація просто запозичила назву “тудун” для означення власних митників, які збирали податки з татар спільно з татарським митником – справжнім тудуном. Про поширення цієї практики свідчить суворя заборона її Статутом Кафи 1449 р. [Устав... 1863, 741], що була викликана напруженістю в стосунках між містом та Кримським ханатом у цей час. Добре відомо також про існування генуезької установи, що контролювала територію власних володінь поза Кафою, навіть якщо вони були населені татарами. Це була так звана *uffizio de campagna*

(= “управління околиці”) на чолі якої стояв намісник – *capitano della camrag-na* (= “капітан околиці”) [Устав... 1863, 830–831; Heyd 1967, 400]. Не випадково татарський тудун обирався або принаймні затверджувався на цій посаді також генуезцями, і навіть мусив складати присягу Кафі⁹.

5. На підтвердження цієї гіпотези важливо було б мати у документальних джерелах за 1381–1386 рр. поряд з Хчадуром та Пандасином ім'я татарського митника. І справді, масарії згадують про такого, хоч і не називають титулу – це татарин Есен-бег (*Tartar Exinbey*). Його ім'я з компонентом “бей” (=князь) цілком відповідає високому статусу цієї особи, якою і мав бути татарський тудун.

А от безпосередньо його повноваження як тудуна підтверджують інші дані. Справа в тому, що в Кафі існував великий квартал з такою назвою. Щоправда, почерк *сіякат*, яким написано дефтери, повсякчас створює проблеми прочитання та інтерпретації, які чисто палеографічно не піддаються однозначному розв'язанню. От і в цьому випадку написання назви кварталу не дає можливість з певністю визначити навіть кількість літер, допускаючи з десяток варіантів прочитання. Тому нерідко в таких випадках відповідь знаходиться у додатковій інформації. А.Фішер прочитав назву цього кварталу як Аш-бек [Fisher 1981, 149, 159], що явно позбавлено сенсу (= кухар-князь?). Назву кварталу не наважився прочитати інший дослідник [ТТ 214...] Жіль Вайнштайн. Але її можна і, очевидно, має більше сенсу читати як Есен-бек.

Необхідно тепер визначити, де знаходилися ці ділянки, адже приблизно відомо, де селилися татари у генуезькі часи, і закономірно було б очікувати, що назви Баликчи та Есен-бек опиняться саме в цих районах.

Традиційно татари селилися уздовж дороги на Солхат, що йшла на північний захід, починаючись від портових споруд та великої базарної площі, що на захід від стін так званого Франкського Замку (який об'єднував центральні ділянки *castrum* та *civitas*). Після спорудження зовнішніх стін Кафи у 1383–1385 рр. ці татарські квартали повністю або принаймні частково опинилися в межах оточеної стінами міської території [Balard 1978, 210–211; Бочаров 1998, 85–91]. Навряд чи татар виселили звідти¹⁰. Відомо, що в межах міських стін існували порожні ділянки, і на них могли селитися місцеві греки та переселенці-вірмени. В результаті цей куток міста був забудований разом татарами, греками та вірменами, що добре засвідчують церкви та мечеті, довільно розташовані на цій території. Але пам'ять про переважно татарське населення цих місць збереглося у назві брами у зовнішній стіні міста, через яку проходила згадана дорога – Татарські ворота (*Баб-і Татаран*).

Допомогти визначити місце розташування кварталів Баликчи та Есен-бека дозволяє знання порядку проведення перепису. Він проводився послідовно і логічно, починаючись від центральних районів і йдучи до окраїн. Стосовно грецьких та вірменських громад початковий пункт перепису добре фіксується кварталами, що носили назву Торос. Грецьку церкву під такою назвою, засвідчену як мінімум з 1330 р., ми знаходимо у крайньому східному кутку міських стін. Далі перепис слідує кварталами, що рухались уздовж стіни на захід та північний захід. Саме квартали Есен-бека та Баликчи були пе-

реписані останніми в межах міських стін, тобто на тому місці, де і слід очікувати місце перебування тудуна або баликчи.

Закономірно також, що розташовані у цьому районі ворота могли дістати ім'я місцевого татарського ватажка – тудуна. Особливо, коли його посаду кафські консули офіційно визнали щойно перед спорудженням стін¹¹. Тільки що цей тудун (*titanus*) називався *Caihador*¹² – саме так про нього повідомлено у реєстрах видатків кафської скарбниці (массарій) ще за 1374 р. [Balard 1978, 286], тобто до спорудження стін і воріт! Значить, ще до спорудження воріт ця місцевість вже була відома як місце перебування головного татарського достойника – тудуна *Caihador*, що остаточно “прив’язує” тудуна до цього місця.

Бентежить хіба цю співзвучність цього імені до вірменського імені Хачадур, оскільки саме так може читатися комбінація *-ih-* (наприклад, у генуезькому записі *lharchass* – це черкес). Теоретично це не має значення, адже ми бачили, що татарські податки могли збирати і не татари. Проте надто вже велика різниця між тудуном Есен-беком та якимось Хачадуром, щоб воно могло так прижитися, – в османців ім'я баликчи Йоргі зникло досить скоро. Але це ім'я може бути перекладене як термін “тудун Доросу”. Справа в тому, що форма написання назви цих воріт за Статутом Кафи 1449 р. *Caihadoris* допускає ідентифікацію в ньому слова *caiha* < *cahia*, себто “кетхюда, кахья, кегая”, перський еквівалент терміна *capitaneus* “представник, намісник”, і, звичайно ж, еквівалент слову “тудун”. Друга ж половина слова виступала означенням країни – Дорос. Отже *Caiha Doris* – це не що інше, як уже знайомий нам татарський “капітан околиці” (*capitaneus Doris* або ж *capitaneus de la camprana*), тобто тудун.

Така етимологізація тим більше імовірна, що аналогічну посаду мали й генуезці. Вище вже згадувалося про “капітана кампанії”. Також є згадки й про “капітануса Готії” (Готія – інша назва Доросу¹³). Відповідно вони називали й тудуна “капітаном околиці”, а його пана (хана чи золотоординського намісника у Солхаті) – “*seignor in camprana*” [Małowist 1947, 45]. Причому заслуговує на увагу послідовність генуезької канцелярії у передачі статусу татарського тудуна та кафського капітана кампанії – для обох синонімом був термін “вікарій”. Тудун неодноразово називається вікарієм або суддею, а титул вікарія морського узбережжя Готії (*vicarius ripariae marinae Gothiae*), дійсний по договорах 1380 та 1381 р., у поновленому договорі Кафи з Тохтамишем 1387 р. було замінено на “*Capitaneus Gothiae*” з визначенням йому місця перебування у Кафі. Що пізніше територія Шірінів включалася до “кампанії”, Доросу чи Готії, свідчить назва спільного уряду – *dominium campranie et sirinorum* [Małowist 1947, 45]. Вежу з воротами, через яку Кафа сполучалася з кампанією або Доросом-Готією та володіннями Шірінів, було щойно зведено. За Статутом 1449 р. капітан чи вікарій кампанії все ще мав тут свою резиденцію. І тут же були квартали, названі іменами інших тудунів – (Йоргі) Баликчи та Есен-бека. Але ж і татарам було важливо точно передати суть обов'язків митника, титул якого тудун вже став незрозумілий за шість-сім століть. Тож по-

ява серед капітанів та вікаріїв татарського *Saihadoris* < **kahya-i Doros* цілком вписувалася у місцеву традицію.

До речі, османці або нерозуміли вже цього терміну Кайгадоріс, адже поняття Дорос втратило для них сенс, або ж, дійсно, не могли погодитися зберігати назву, що була співзвучною вірменському імені Хачадур. Тому в розмовній мові вони стали просто називати Кайгадорську вежу з воротами *Куле Кати*, тобто воротами-вежею.

6. Довівши, що баликчи було іншою назвою тудуна в місцевостях, де податки з рибальства приносили значну частину митних надходжень, неважко побачити, що *бабаджук* у Фанагорії – це було скоріше за все те саме, що *баликчи* у Тамані. О.Пріцак вважає їх достойниками одного рангу. Відстань між двома містами була теж зовсім незначна (20 км), щоб припустити існування двох митниць на такому клаптику землі у той час, коли інші важливі торговельні пункти, такі як Судак чи Фулли, схоже, залишилися без хозарського тудуна.

Але переконливіше підтвердження цього припущення випливає з факту, що татарські тудуни, як можна було переконатися, діяли у співпраці з кафеюкою митно-судовою управою *uffizium sampranie*. Затвердження татарського тудуна на посаді відбувалося не автоматично, а з урахуванням думки кафеюкого міського начальства. Отже, *тудун*, він же *баликчи*, також відносився певною мірою до виборних урядовців, як і *бабаджук*. Це й дає підстави вважати титул виборного голови *бабаджук* ідентичним тудунові.

Таким чином, є достатні підстави вважати, що термін *бабаджук* був не титулом в повному розумінні, а синекдохою тудуна, що було пов'язано з специфічною процедурою призначення на цю посаду. Баликчи ж був іншою синекдохою цієї посади, спричиненою специфічними функціями тудуна як збирача передусім мита на рибальство у знаменитих риболовних районах на Боспорі Кімерійському. Звичайно, що з утворенням Кафи як головного центру комерції у Північному Причорномор'ї ми знаходимо там же і митника баликчи.

7. В одержаній схемі митних застав на хозарському прикордонні, що охоплювала усі найважливіші торговельно-промислові центри Північного Причорномор'я, справді бракує Судака, який до утвердження генуезців у Кафі після 1275 р. виконував роль комерційної столиці Хозарії ("caput Gazarie"). Невже тоді у Судаку не було татарського населення?

Ні, татарське населення там було, і це підтверджує велика кількість охрещених татар, згадуваних у приписах на Судацькому Синаксарі [Синаксарь... 1884]. А якщо так, то мусили бути й тудуни або якісь інші золотоординські намісники.

Той-таки Судацький Синаксар подає нам інформацію про них. Тільки грецькою вони, певна річ, могли називатися звичними для греків термінами. Звертає на себе увагу згадка від 1322 р. про намісника хана Узбека. Цього намісника названо *αποκρισιαρης* (*апокрісіарій*), що в точності відповідає значенню вікарія, *кетхюди* (*кегаї*), повноважного легата¹⁴. Загальною функцією цього урядовця було представляти центральну владу десь у провінції, що й робило значення двох титулів подібним в очах судакських книжників.

Крім того, Синаксар згадує цілу низку *севастів* Судака. Звертає увагу, що всі вони були носіями турецьких імен: Χυτλουβεί (*Кутлу-бей), Τολτη(*Токта, через нечіткість написання грецьких літер κ та π), Πουλ, Πολσα(*Болса), Κουτλουτς(*Кутлуш < Кутлу-шаг), Τζοτσαχ(Чачаг), пансеваст Αλλυψ(*Алобич), Ανατκους [Синаксарь... 1884, 610–623]. При тому, що турецькі імена склали в антропоніміці кримських греків 15%, весь цей турецький антропонімікон свідчить про негрецьке походження *севастів*¹⁵.

Щоб пояснити появу у християнській літургійній книзі інформації про “недовірків” чи навіть “поганців” севастів, треба мати на увазі, що вони стосуються не самих севастів, а їхніх родичів, які померли як “добрі християни”. Приклад, коли родичі іновірців помирають як справжні християни, звичайно ж є свідченням тріумфу православної віри. На Синаксарі зроблено й чимало інших приміток про смерть християн, які походили з татар – Антоній, син Килича, Василь на прізвисько Туркман та ін. [Синаксарь... 1884, №№ 39, 59, 123].

Севаста з турецьким *тудуном* об’єднує і те, що цей термін для означення даної посади семантично співпадає із аналогом тудуна – *бабаджук*ом, відомим у Корсуні та Фанагорії – πρωτοπολίτης, πατέρων τήν πόλεως [Pritsak 1978, 264]. Причому з огляду на те, що титул *севаста* з’являється у назві міст Севастополіса (нині Сухумі) та Севастія (нині Сівас), схоже на те, що він був офіційним титулом на відміну від простонародного. У другій же половині XIII ст. з іншого краю Чорного моря у Сельджукідському султанаті відомий був один з емірів султана Рукн-ед-Діна на ім’я Фахр-уд-Дін Сивастус (Sîwâstûs) [Cahen 1968, 210].

Отже, і Судак не випадав з цієї важливої схеми розміщення степових митних застав. Більше того, відомості з Судака збагатили кількість назв, під якими може з’являтися титул тудуна. Незалежно від цієї кількості назв, функції урядовців, які виступають під цими іменами, однакові.

8. Отже підсумуємо відомості про функції тудуна (тутука, туткаула, баликчи, бабаджука).

1. Адміністратор, представник центрального уряду степового паксу на територіях, що розташовувалися на прикордонні із змішаним населенням і, як правило, подвійного підпорядкування.

2. Представником судової влади для безпосередніх підданців степової імперії або паксу на території із мішаним населенням на прикордонні, і його влада не поширювалася на підданців співволодаря на цій території.

3. Військовий командир.

4. Начальник митних застав і доріг у підконтрольній місцевості.

5. Збирач ввізного та вивізного мита на користь центральної скарбниці. Міг називатися відповідно господарчій спеціалізації підконтрольної місцевості – у Причорномор’ї відомі як баликчи (рибалки) – їх віданню підлягали усі вище означені функції.

6. Через подвійність статусу території затвердження кандидата на посаду вимагало санкції місцевого населення, яке номінально перебувало під владою паксу. Через це міг називатися титулами, що відповідали звичним для місцевого населення урядовцям.

7. У зв'язку з подвійним підпорядкуванням території, що перебувала у віданні тудуна, співвласники території могли утворювати аналогічні уряди з аналогічними назвами.

8. Центрами адміністративно-митних районів степових імперій, що розташовувалися у Північному Причорномор'ї, були насамперед портові торгові міста Херсон, Судак, Кафа, Керч, Тамань (з Фанагорією), а також Дорос (пізніше Мангуп).

III

1. Спробуємо з'ясувати продовження історії тудунів після османського завоювання Криму. Логіка підказує, що на відміну від генуезців, які почувалися у милості золотоординських ханів та їхніх спадкоємців – кримських ханів, османці не потребували на завойованій території присутності якоїсь паралельної адміністрації. Разом з тим, відомий консерватизм османців стосовно традиційних форм урядування підштовхує на пошук слідів адміністративної практики, залишених від попередніх епох, тим більше, що Кримський ханат посідав особливе місце в імперії. Але це означає, що старі інститути мусили бути трансформовані й уніфіковані з існуючим апаратом. Отже, якщо б османці щось і лишили в колишніх генуезьких та феодоритських володіннях, то тільки у дещо зміненому вигляді, і якщо не термінологія, то функціональні риси системи мусили б її видати.

Головними функціями тудунів були з одного боку воєнно-адміністративні, а з другого – фіскальні. В Османській імперії до середини XV ст. існували аналогічні пограничні князі – так звані *уч-бегі*. Вони перебували під управлінням спадкових лідерів харизматичних кланів (так само як і Шіріни) і відігравали важливу роль у внутрішніх та зовнішніх справах молоді імперії, що, здавалося, нагадувала черговий степовий пакс. Насправді ж османським султанам Мураду II (1421–1451) та Мегмеду II (1451–1481), вдалося суттєво обмежити вплив *уч-бегів* призначеннями на адміністративні посади на прикордонні придворних службовців [İnalçik, Quataert 1994, 13–14]. При цьому функції *уч-бегів* було значно подрібнено. Зокрема військові та адміністративні повноваження перейшли до рук намісників, призначуваних султаном, – санджакбегів. Функції ж економічні та фіскальні перейшли у безпосереднє відання різного роду комісарів, відповідальних за окремі прибуткові промисли – митниці, копальні, мануфактури. Ці комісари діяли від імені султана, їм видавався патент-привілей (*нішан*), вони діставали платню від держави (як правило з прибутків підприємства, але у фіксованому вимірі) [Lewis]. Така система вже діяла в Османській імперії у повну силу на час завоювання нею Криму. Тому сліди золотоординсько-кримсько-генуезької практики слід шукати насамперед в особі емінів. Кетхюда був іншим урядовцем, який міг виконувати подібні функції [Orhonlu], а також *'аміль* [Duri], *ме 'мур* [Findley] та *назір*.

2. Податковий реєстр 1542 р. [ТТ 214...] показує таку систему емінів. Серед численних емінів, перерахованих там, знаходимо вказівки як на просто емінів, функції яких не зазначено, так і на емінів, для яких вказано їхні спе-

ціальні обов'язки. *Емін-і бейтульмаль* відав, зокрема, майном, що залишалося без спадкоємців, – це так званий *зауморицик* російських джерел. *Емін-і усера* відав невідільним ринком та податком на ввіз та продаж невідільників.

Серед емінів знаходимо й таких, чії функції в точності відповідали функціям митників, згадуваних у ярликах: *емін-і капан* – це відповідник *тартнакчи* (ваговику); керченський емін порту – це *теміджі* (збирав податки за перевіз – тобто з кораблів). Абдуллаг, син кадія з Керчі, був еміном спеціального податку – *тути*, що зберігся ще від генуезьких часів. Золотоординським урядовцям, названим спеціально *кушчу*, відповідали також спеціалізовані османські титули *тоганджі* та *чакірджі*.

Звичайно, зустрічаються серед них і митники-баликчи. В одному з північно-західних кварталів Кафи, поряд з вірменським та грецьким кварталами Баликчи, знаходимо такого собі Гюсейна Баликчи, сина Абдуллага. У вірменському кварталі Іскендера знаходимо Кіркора Баликчи, але з його імені важко встановити, чи “баликчи” вказано як фах, чи як прізвисько. Логічно припустити, що це все-таки був фах, причому фах податковця, а не просто рибалки. Навряд чи на всіх християн міста був один рибалка, а якщо так, то й давати йому прізвисько рибалки не мало сенсу. Інша річ – бути збирачем податків з рибалок. Такий чиновник був помітною особою. Щоправда, звання баликчи міг носити й голова якоїсь гільдії чи артілі рибалок. Але варто звернути увагу на наявність *баликчи* в громаді трабзонських греків. Цю громаду було переселено у Кефе між 1520 та 1542 р., і реєстрація баликчи виправдовується тим, що новопереселені громади зберігали певний час осібний фіскальний статус.

Такий самий осібний статус мали й татарські громади в Азаку, де була громада татар-акинджіїв. У ній слово “баликчи” явно позначає фах – це “Баликчи Ходжам, син Яхши”. Його юрисдикція поширювалася тільки на цю громаду татар, що напевно мала окремий фіскальний статус.

Складніше пояснити, чому в Азакській громаді рибалок (*джемаат-і сайядан-і махі*) із 105 зареєстрованих там осіб словом “баликчи” позначено 27. Скоріше за все, що це були податкові інспектори, яких в цьому обширному рибальському районі потрібно було багато. Це впливає з того, що три особи з зареєстрованих мали титули, які виділяли їх з цієї маси інспекторів. Один красномовно титулувався Отман син Челубая, *сер-чура*, другий – *Тен-чура* баликчи, а також згадуваний *аміль-і іске* Оран. Очевидно, на місцевому жаргоні слово “чура” вживалося у значенні ватажка. *Сер-чура* був головним “чурою”, тоді як *Тен-чура* був головним інспектором тільки на річці Дон (турецькою *Тен*). Портовий *аміль* завідував збиранням мита у порту. Ще заслуговує на увагу й *емін*, який наглядав за рибальними султана і виділявся своєю посадою – Багадур Ага, *ме-мур-і тальян*. Ще один баликчи був зареєстрований як перекладач (*толмач*), що закономірно очікувати у районі, що притягав до себе промисловців та купців від Русі, Московії до Генуї. Таку розгалуженість назв посад можна пояснити тільки великою кількістю митних інспекторів, які в масі своїй носили звання *баликчи*.

3. Якщо татарське населення так чи інакше було присутнє на території османських володінь у Криму, османська влада мусила залишити й відповідну адміністрацію, хоч про збереження суверенітету хана на цій території не могло бути й мови. Тільки ж, звичайно, татарська адміністративна система мусила пасувати вже османським взірцям. Отже, в [ТТ 214...] знаходимо таких ханських емінів. У Кафі це Мегмет Ага, який називався “комісаром його величності хана” (*емін-і хазрет хан*) з точною вказівкою на перемену в статусі. В цьому ж місті татарську адміністрацію представляв і ханський кадїй, а можливо, і *Тотанджі Сінан* – обидва мешкали у передмісті Топраклик в одному кварталі мечеті Блаженого Сінаана Аги (*mahalle-i Merhum Sinan Ağa*), разом з кількома іншими сім'ями ханських підданців (*табі-і хан*).

Ще двох ханських емінів Гасана Карамані та Гаджжі Урчука знаходимо у селі Ніхора. У селі, як і в Кефе, також був кадїй для татар з османських територій. Тут же мав резиденцію кадїй для власне ханської степової частини півострова (*kadi-i kir der vilayet-i han*), а також 11 збирачів податків. Згадані ханські еміни представляли ханську адміністрацію в османських володіннях, оскільки про їхню юрисдикцію над степом нічого спеціально не сказано. Селище Ніхора, напевно, не випадково стало місцем для перебування ханської адміністрації для місцевих татар. Місто Херсон-Корсунь на той час запустило, а тому колишня тудунська адміністрація мусила переїхати у найближчий населений пункт – Ніхору. Через таку численність кадїїв та приплив татарських і турецьких мігрантів¹⁶ стає зрозумілим, чому село відтоді мало назву Кади (з російським завоюванням – Кадиківка).

Наявність ханських емінів у Кефе та поблизу колишнього Корсуна повторює стару схему розміщення тудунів у Криму. Очевидно, під юрисдикцією емінів, які мали там резиденцію, підпадали й території, що свого часу належали різним політичним утворенням – відповідно генуезцям та князівству Феодоро.

4. Два союргальних ярлики, видані ханом Золотої Орди Улуг-Мугаммедом 823/1420 р. та кримським ханом Менглі Гереем 873/1468 р. на право збирання мита у Керчі та її околицях¹⁷, є унікальними свідченнями, що дійшли до нас від тудунів. Ярлики жалують права на збирання мита саме у генуезькій окрузі Керчі, де мешкало мішане населення. Цю округу визначено як “Керченську країну” (*Kârç ili*) і при цьому перераховано усі населені пункти, що були “приписані” до неї (*Kârçgâ sânlî yerlâr*). Митний режим в точності відповідав тому, що діяв у Кафі: мешканці (спеціально зазначено рибалок!) округи, а також татари з інших місць, що переселилися сюди й осіли (*gûlib ôtûrsâ...*), не платили податків, оподаткуванню підлягало кочове населення (*âzgân tûzgân aylâr*) території та захожі з “Криму (тобто Солхата), Кефе, з далека, з Кипчака” [Березин 1872, 16–18].

Стосовно присутності ханського еміна у Керчі дефтери не повідомляють. Не залишилися жодних слідів. Зате зустрічається запис про Тутанука Татара. Це ім'я має виразну етимологію. Закінчення на -ук в адигській мові (як і в українській) означає “син такого-то” і є еквівалентом турецького -огли. В “тутані” ж легко побачити знайоме “тудун”. Посилання на етнічну при-

належність (Татар) ще більше впевнює, що під цим іменем ховається син якогось татарського тудуна. Що ж до черкеського звучання імені, то присутність в Керчі (Воспоро) черкесів засвідчено ще у генуезьких документах про стосунки з черкеськими князями (тоді ще названими Зіхами), які контролювали Боспор [Balard 1978, 461].

Зрештою, зберігся й сюрғальний ярлик на ім'я Тутан-оглану 957/1550 р., виданий кримським ханом Сагіб Гереем [Лашков, Сборник... № 22, док. №3; Усманов 1979, № 22]. На жаль, це не ярлик на тудунство, а *миольк-наме* на земельні угіддя в урочищі Донузлав-бою (неідентифіковане). Проте скоріше за все, йдеться про одну й ту саму особу, адже ім'я власника пожалування в повному розумінні не згадується: воно подане як Урус-огли Тутан-огли, тобто син Уруса син Тутана. Тутан-огли, або ж Тутанук, виглядає тут прізвиськом, що заміняє власне ім'я. Це й вказує на те, що власник такого імені справді був сином "тутана" – тудуна. До того ж ярлик показує, що ця особа була грошовитою людиною, так як придбала земельне угіддя за чималеньку суму – 18 тис. акча.

Однак, судячи з відсутності згадок про ханських емінів у Керчі, схоже, що османці не захотіли тримати стратегічно та комерційно важливі потоки під подвійним підпорядкуванням.

5. Водночас для тудунів непросто складалися справи і в самому Кримському ханаті. Могутній бег Емінік загинув 1484 р., але Шіріні не кидали своїх амбіцій, що, ймовірно, сягали в своїх замахів і сподіваннях повалення влади Герейів у Криму. Московські посланці доповідали Василю III 1519 р. про ворожнечу хана Мегмеда Герейя з ними ("а с Ширины у него рознь великая"), і навіть про те, що вони тримали при собі удову хана Ахмата з двома молодшими синами [РІО 95... 1895, 668]. Тому Кримські хани для утвердження держави взяли курс на обмеження всесильних бегів, спираючись при цьому на османський досвід та загін яничарів, що з'явився при дворі у Багчесараї з пришестьям на трон хана Сеадег Герейя (1525–1532). Далі активну боротьбу з кланами проводили Сагіб Герей (1533–1551) та Девлет Герей (1551–1577). Суть політики Герейів зводилася до того, щоб зміцнити позиції династії і водночас підняти статус служилої знаті за рахунок верхівки кланів [Manz 1978; İnalçık 1979–1980]. Ханська політика зрештою мала успіх, хоч і неповний. Це пояснює, чому у [ГТ 214...] на посаді ханських емінів ми не бачимо людей з титулами *бег*, або *бей*, – князь, а тільки *ага*.

Найвищий ступінь ханських емінів в суспільній ієрархії займав Мегмед Ага, емін у Кафі. Його названо титулом Ага, що могло дорівнювати татарському званню або титулу *мірза*, яке носили молодші представники кланів та кримські дворяни протягом всього існування Ханату. Утвердження цього титулу для тудунів ми спостерігаємо ще у згаданих вище сюрғалах Улуг-Мухаммеда та Менглі Герейя на керченську округу, де ханські представники титулюються саме як "ага" або навіть "наші великі аги". Так, обидва ярлики були видані з різницею у 50 років представникам однієї родини: Махмудек дістав ярлик, в якому є посилання на його предка Хизр Агу. Крім того, у

тексті ярлика є кілька посилань на великих або ханських агів і традицію (закон) (*ülüg âgâ, hân âgâlârfîmîznîng yûsûngâ*) [Березин 1872, 11–12, 17–18]. Отже свідчить про традицію іменування тудунів, принаймні виключаючи Кафу, агами. А в даному випадку ми бачимо, як навіть ханського тудуна у Кефе призначали з осіб, які погоджувалися на титул агів, а значить, не мали перспектив стати бегами.

6. Для перевірки цього припущення варто встановити, хто ж криється за ім'ям Мегмеда Аги. Пошуки перевершили всі сподівання. Мегмеда бега ми знаходимо кілька разів у листуванні між кримськими ханами та московськими царями. Ще Б.Ф.Манц звернула на нього увагу і визначила його статус як “родича”, а власне члена угруповання Аппака Бега. Останній належав до Шірінів та представляв служилих князів [Manz 1978, 292–293]. Про статус же самого Мегмеда Аги відомо лише, що він володів Киркором. Але дослідниця не звернула увагу на титул Мегмеда Аги, який вказує на його посаду. Цей титул звучить як “теть”.

Слова цього немає в жодному словнику. Тому доведеться навести усі чотири випадки його вживання.

1. “... посылаю посла Кудояр-мурзу Аппакова брата и язык тебе посылаю, как Аппака ж князя, да с ним посылаю в тетех Магмет-агу, а бакшея с ним посылаю Аззека” [РИО 95... 1895, 499].

2. “... с Кудояровым тетем с Магмед-агою слугу твоего отпустили” [РИО 95... 1895, 499].

3. “... учнет говорить наш человек Магмет ага тетъ” [РИО 95... 1895, 500].

4. “...Аппакова брата Кудояра да с ним тетя Магмет агу Кыркорского хотели послати есмя” [РИО 95... 1895, 504].

Усі чотири рази, коли він згадується, його вжито у перекладах з оригінальних ханських листів. Знаючи, що московські перекладачі мусили перекладати все написане слово в слово, можна не сумніватися в наявності цього слова. Проблема виникає лише з правильним витлумаченням, який титул кому належав. У трьох уривках *тетъ* безсумнівно належав Мегмету Азі. З огляду на один і той самий контекст в неясному фрагменті 2 Мегмед Ага теж виступає як тетъ хана, а не Кудояр-мурзи. Звертає увагу, з якою впевненістю перекладачі першої половини XVI ст. почували себе при перекладі цих документів. На відміну від своїх колег XVIII ст., які ледь розбирали літери і переписували терміни та особисті імена разом з суфіксами [Галенко 1999], ці перекладачі явно почували себе впевненіше з татарськими документами і, як бачимо, всі суфікси замінювали відповідними прийменниками та відмінками. Однак сліди турецького синтаксису надзвичайно добре помітні у фрагменті 1. Оскільки слово “тетъ” усі чотири рази передано без присвійного прийменника (моєго тетя), то цікава нам фраза, якщо залишити слово “тетъ” без перекладу, реконструюється таким чином: “Посылаю в тетех Мегмет Агу” < *“(тетъ)-da olan Mehmet Ağayı gönderdim”. Отже, слово “тетъ” вживалося в усіх чоти-

рбох випадках у дієприкметниковому звороті *“(теть)-da olan” (являющийся тетем), в якій при перекладі можна було опустити дієприкметник від слова *olmak* (бути).

Слово ж “тет” у сполученні з афіксом місцевого відмінку для уникнення збігу двох приголосних обов’язково набуває голосної, і додатково між голосною та афіксом ще й *-n-*. Таким чином, у місцевому відмінку це слово набуде форми, що дає нам саме *tutunda*. Саме таке слово і, очевидно, в такому ж дієприкметниковому звороті було транскрибовано без виникнення в його значення у латинських записах аварських тудунів – *tutundo* [Смирнов 1887, 39].

Зміну коріневої голосної можна пояснити саме впевненістю московських перекладачів, які, по-перше, могли бути з поволзьких туркофонів, в тому числі й з чувашів, які вимовляють *tut-* замість *tum-* [Смирнов 1887, 40], а по-друге, могли просто для ясності перекладу шукати відповідники турецькому “*tutmak*”, оскільки самі погано розуміли даний термін. На щастя, російські відповідники “тети, тещити” були дуже близькими. Вони означали “бити, тесати”, а особливо “стискати” [Срезневский 1989]. Навіть більше, похідним від цього дієслова було слово “*тешь*”, що означало данину Москви татарам¹⁸. Власне, це слово було запозичене татарами саме в цьому значенні приблизно з 1571 р., коли Девлет Герей обкладає Москву даниною¹⁹. А ми бачимо, як Мегмет Ага відвідує Москву саме у ханських справах, пов’язаних з розрахунками із московським царем Васи́лієм III [РІО 95... 1895, 505].

Отже, теть – це і є тудун. Як бачимо, з терміном “тудун” у Московщині XVI ст. сталася майже та сама пригода, що за тисячу років перед тим у VI ст. спіткала китайський титул *tutuq* на іншому краю Євразії – у Тюркському каганаті. Прижитися у Московщині і повторити повністю метаморфозу титулу *tutuq* терміну *tudin* завадила відсутність у російській мові підходящого за співзвучністю слова. Зрештою, як ми бачили, на 1520-ті роки перекладачі у Москві взагалі вже не дуже добре розуміли саме значення слова і не наважувалися підшукати бодай точного відповідника, як це зробили османці, прирівнявши його до еміна. Так що на Москві йому судилося скоро поступитися модернішим османським еквівалентам.

¹ Тема статті пов’язана з дослідженням та підготовкою до видання османських дефтерів Кефе першої половини XVI ст., що здійснюється за підтримкою Програми стипендій У. Фулбрайта та гранту RSS 761/1998 (Центрально-Європейський університет, Прага).

² За зауваженням А. Кримського, що нападки болгарів – то теперішні чуваші, це лінгвістично найкраще довів тюрколог Н.Ашмарін (1908 р.), пізніше Н.Поппе. Дати Кримський розвинув тезу про спорідненість хозарської та протоболгарської мов [Кримський 64, 33–42].

³ За повідомленням Плато Карпіні, перепис населення Русі проводився під орудою одного намісника із сарацинів, тобто мусульман-хорезміїців [Березин 1850, 22; Плато Карпіні 1997, 58–59]. Кілька їх із Хорезму, Іраку та Бухари зустрів 1334 р. мандрівник Ібн Баттута на шляху від Азаку до Маджару [Ibn Battûta 1997, 210, 213–214]. І навіть такий важливий атрибут золотоординської канцелярії, як квадратні тамги з арабським письмом, також були запозичені певно з Ільханідського Ірану [Галенко 1996, 176].

⁴ Ці дані вперше оприлюднив Ж. Вайнштайн, але не коментуючи терміни [Veinstein 1980, 234–235].

⁵ Див. про те, як Пірінський бег Агипп хвалився, що може виставити військо у 20 тис. вояків [РІО 95... 1895, 649–650]. Про кримські клани див. [Manz 1978; İnalçık 1979–1980]. Про повстання Пірінів в описі турецького подорожнього [Евліі Челебі 1999, 112–117]. Ворогування з Кантемір мурзою, проводирем іншого потужного роду Мангитів, скінчилося стратою хана Інайет Герєя (1635–1637), який при тому спирався на іншу визначну військову силу, створену на Степу – на козаків. Саме у битві з Мангитами наклав головою 1628 р. гетьман Михайло Дорошенко.

⁶ Про митні зони див. [İnalçık 1996, 91–111].

⁷ Багаті на деталі та колоритні розповіді про рибальство у Керчі та Кефе містяться у подорожньому щоденнику французького Жюльєна Бордьє [Bordier]; видання цих записок в українському перекладі автор цих рядків збирається здійснити незабаром.

⁸ Над історичною топографією Кафи-Кефе генуезького та османського часу я працюю разом з науковим співробітником Кримського відділення Інституту археології НАН України П. Сергієм Бочаровим і сподіваюся скоро опублікувати результати наших досліджень.

⁹ Клятвенну формулу передає Амедео Вінья. Зауважимо, що ця клятва “бути добрим сином Кафі, діяти тільки у злагоді з консулом та старійшинами Кафи” складав сильний, амбітний Емінік: “che ello sareiva bon figliolo de Caffa che no se partereiua de la lor (consulorum) voluntate consegno e che fareiva semper tute quelle cose chi fosen im piachèi de lo consolo e de li vegiardi de Caffa” [Małowist 1947, 46].

¹⁰ Навіть у час напруженості у генуезько-кримських стосунках на час створення Статуту Кафи 1449 р. ханські підданці після року проживання у Кафі та передмісті вважалися кафськими підданцями і ставали невідсудні тудунові [Устав... 1863, 763].

¹¹ Договори між генуезцями Кафи та правителями Солхата “Джаркасом” (Itharcasso) та Ільясом Кутлубегом було укладено відповідно 28 вересня 1380 р. та 23 лютого 1381 р. [Vasiliev 1936, 177–179].

¹² М.Баллар неточно передає це слово як Cachador, маючи на увазі саме аллозію з Хачадуром. Але *ch* не передавало письмово в італійській мові шиплячий звук, як в сучасній англійській, а передавало тверде *k*.

¹³ Князі Теодоро іменувалися то як пани Теодоро (*signori de lo Tedoro*), то як господарі Готії (*domini Gothiae*) [Heud 1967].

¹⁴ Апокрісіарієм з IV ст. називався постійний представник єпископів, насамперед пап. Папський апокрісіарій постійно перебував при візантійському дворі. Чимало пап, включно з Григорієм VII, були колись апокрісіаріями. При дворі франкських королів це була вища духовна посада з функціями контролю над канцелярією і, по суті, над урядом [Апокрісіарій... 1890–1907].

¹⁵ Див. мою доповідь “Треко-турецький діалог у відображенні атропонімії кримських греків” у матеріалах конференції “Трецька православна церква в Україні: Підсумки багатовікового служіння”, Київ 30–31 жовтня 2000.

¹⁶ За даними [ТТ 370...] територія Херсона спустіла ще до 1520 р. В Ніхорі тоді проживало 16 сімей мусульман та 38 сімей греків. Реєстр [ТТ 214...] 1542 р. показує зростання мусульманських родин до 80 сімей при зменшенні кількості грецьких родин до 27. Присутність серед мусульман Гасана Карамані вказує на те, що серед мусульманських новоприбульців могли бути й турки з Караману.

¹⁷ Перший видавець ярликів І. Березин вважав Улуг-Мугаммеда кримським ханом Мегмедом Герєєм і воупереч даті, написаній словами, датував ярлик 923 р. [Березин 1872]. Перевидання та передатування ярлика див. [Григорьев 1971; Усманов 1979, 61–62].

¹⁸ Тлумачення І.Срезневського “потіха, забава” не має сенсу навіть в наведеному прикладі: “взем тешь царскую кречеты, и шубы куныи и лисьи и питье” [Срезневский 1989].

¹⁹ В. Смірнов сам звернув увагу на запозичення татарської канцелярії московської термінології, але продовжував шукати етимологію цього слова в турецькому лексиконі. Його пропозиція вважати походження цього терміна від дієслова *değiştirmek* (міняти, давати взамін) не переконлива [Смирнов 1872, 427–430], пропозиція ж виводити “тип” від турецького “*diş*” (звиніплий) по аналогії з *гараджем* (вихід), на якій стоїть більшість дослідників, не враховує існування російського еквіваленту, що доводиться текстами.

ЛІТЕРАТУРА

- Апокризиарий... Брокгауза и Ефрона энциклопедический словарь.* Т. 1а. Санкт-Петербург, 1890–1907.
- Березин И.* Внутреннее устройство Золотой орды (по ханским ярлыкам) // *Журнал Министерства народного просвещения*, отд. II, 1850, октябрь.
- Березин И.* Тарханские ярлыки крымских ханов // *Записки Одесского общества истории и древностей*. Т. VIII. Одесса, 1872.
- Бочаров С.* Фортификационные сооружения Кафы (конец XIII– вторая половина XV вв.) // *Причерноморье в средние века*. Вып. III. Санкт-Петербург, 1998.
- Галенко О.* Квадратні тамги в культурних традиціях Близького й Далекого Сходу // *Східний Світ*, 1996, №1–2.
- Галенко О., Остапчук В., Хамрай О.* Символіка інституту сходознавства // *Східний світ*, 1996, №2'1995–№1'1996.
- Галенко А.* Переводы с османско-турецкого языка из Архива Коша Войска Запорожского сер. XVIII в.: Проблемы интерпретации // *Вопросы тюркской филологии*. Вып. IV. Москва, 1999.
- Голб Н., Прицак О.* Хазарско-еврейские документы X века. Москва–Иерусалим, 1997.
- Григорьев А.* Вопросы филологии стран Азии и Африки. Вып. I. Ленинград, 1971.
- Іналджик Г.* Османська імперія: Класична доба, 1300–1600. Київ, 1998.
- Кримський А.* Хазари. Національна бібліотека України, Інститут рукописів, ф. XXXVI, од. зб. 64–65.
- Куник А.* Записки Готского топарха (По поводу новых открытий о Таманской Руси и Крымских готах) // *Записки Императорской Академии Наук*. XXIV. Санкт-Петербург, 1874.
- Лашков Ф.* Исторический очерк крымско-татарского землевладения // *Известия Таврической ученой архивной комиссии (ИТУАК)*, №21, с. 59–80; №22, с. 35–81; №23, с. 71–117; №24, с. 35–71; №25, с. 29–88.
- Лашков Ф.* Сборник документов по истории крымско-татарского землевладения // *ИТУАК*, №22, с. 82–115; №23, с. 118–129; №24, с. 72–137; №25, с. 89–158; №26, с. 24–154.
- Материалы...* Материалы для истории Крымского ханства. Санкт-Петербург, 1864.
- Новосельцев А. П.* Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. Москва, 1990.
- Плано Карпини Дж. Дель.* История монгалов. Москва, 1997.
- Радлов В.* Опыт словаря тюркских наречий. Т III, ч. 2. Санкт-Петербург, 1905.
- РИО 41...* Памятники дипломатических сношений Московского государства с Крымскою и Ногайскою ордою и Турциею. Т. 1. // *Сборник Русского исторического общества*. Т. 41. Санкт-Петербург, 1884.
- РИО 95...* Памятники дипломатических сношений Московского государства с Крымскою и Ногайскою ордою и Турциею. Т. 2. // *Сборник Русского исторического общества*. Т. 95. Санкт-Петербург, 1895.

Сафаргалиев М. Распад Золотой Орды // Ученые записки Мордовского государственного университета. Т. 11. Саранск, 1960.

Синаксарь... Заметки XII–XV века, относящиеся к крымскому городу Сугдее (Судаку), приписанные на греческом Синаксаре // Записки Одесского императорского общества истории и древностей (ЗОИОИД). Т. V. Одесса, 1884.

Смирнов В. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. Санкт-Петербург, 1887.

Срезневский И. Словарь древнерусского языка. Москва, 1989.

Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. I. Санкт-Петербург, 1884.

Тунмани. Крымское ханство. Симферополь, 1991.

Усманов М. Жалованные акты улуса Джучиева XIV–XVI вв. Казань, 1979.

Устав... Устав для генуэзских колоний в Черном море, изданный в Генуе в 1449 году / Латинский текст с русским переводом В. Юргевича // ЗОИОИД. Т. V. Одесса, 1863.

Эвлия Челеби. Книга Путешествия. Турецкий автор Эвлия Челеби о Крыме (1666–1667 гг.). Симферополь, 1999.

Balard M. La Romanie Génoise (XIIe-début du XVe siècle). T. I–II, Roma, 1978.

Barthold W., Spuler B. "Bābā Beg", Enciclopedia of Islam, 2nd ed., Vol. I.

Bennigsen A., Lemercier-Quelquejay Ch. Les marchands de la Cour ottomane et le commerce des fourrures moscovites dans la seconde moitié du XVIe siècle // CMRS, XI, 3, 1971.

Berindei M. Le rôle des fourrures dans les relations commerciales entre la Russie et l'empire ottoman avant la conquête de la Syrie, Passé turco-tatar présent soviétique: Études offertes à Alexandre Bennigsen. Paris, 1986.

Berindei M., Veinstein G. Règlements de Süleyman Ier concernant le livā⁷ de Kefe // CMRS, XVI (1), 1975, janv.–mars.

Berindei M., Veinstein G. Règlements fiscaux et fiscalité de la province de Bender-Aqkerman, 1570 // CMRS, XXII (2–3), 1981, avril–septembre.

Bordier J. Relation d'un voyage en Orient, par Julien Bordier, écuyer de Jean de Gontant, baron de Salagnac, ambassadeur à Constantinople. (1604–1612). Bibliothèque nationale de France, Manuscript française, N18076.

Cahen C. Pre-Ottoman Turkey: A general survey of the material and spiritual culture and history. London, 1968.

Clauson Sir Gerard. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish. Oxford, 1972.

Doerfer G. Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen, 4t. Wiesbaden, 1963–1975.

Duri A. 'Āmil. EI² I:435a.

Fisher A. The Ottoman Crimea in the Sixteenth Century // Harvard Ukrainian Studies. Vol. V. 1981.

Ecsedi H. Old Turkic Titles of Chinese Origin // Acta Orientalia, XVIII 1965.

Findley C. Me'mūr. EI² VI:340b.

Golden P. Introduction to the History of the Turkic Peoples: Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East. Wiesbaden, 1992.

Hammer-Purgstall J. Geschichte der Chaner der Krim unter Osmanischer Herrschaft. Wien, 1856.

Heyd W. Histoire de commerce du Levant au Moyen-Âge. Vol. I-II. Amsterdam, 1967.

Ibn Battûta. Voyages. Tom II: De la Mecque aux steppes russes et à l'Inde/Traduction de l'arabe de C/ Defremery et B. Sanguinetti (1858); introduction et notes de Stéphane Yerasimos. Paris, 1997.

İnalcık H. The Khan and the Tribal Aristocracy: The Crimean Khanate under Sahib Giray I // *Harvard Ukrainian Studies*. Vol. III-IV, 1979-1980.

İnalcık H. The Customs Register of Caffa, 1487-1490 // *Sources and Studies on the Ottoman Black Sea*. Vol. I. Cambridge, Mass., 1996.

İnalcık H., Quataert D. eds. Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914. Cambridge, 1994.

Lewis B. "Emîn", *El*² II:695b.

Kliaštornyj S., Livšic V. The Sogdian inscription of Bugut revisited // *Acta Orientalia Hungarica*. Vol. 26. Budapest, 1972.

Małowist M. Kaffa – kolonia genuńska na Krymie i problem wschodni w latach 1453-1475. Warszawa, 1947.

Manz B. The Clans of the Crimean Khanate, 1466-1532 // *Harvard Ukrainian Studies*. Vol. II, 1978, №2, September.

Orhonlu C. *Ketkhuda*. *El*² IV:893b.

Osmanlı Kanunnâmeleri Kefe Sancağı Kanunameleri // Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri. 6 Kitap. İstanbul, 1993.

Osmanlı Kanunnâmeleri Silistre Sancağı Kanunameleri // Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri. 7 Kitap. İstanbul, 1994.

Özyetgin M. Altınordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin ve Üslûp İncelemesi. Ankara, 1996.

Pritsak O. The Distinctive Features of the "Pax Nomadica". Popoli delle Steppe // *Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo*, 23-29 aprile, Spoleto. Spoleto, 1988.

Pritsak O. The Khazar Kingdom's Conversion to Judaism // *Harvard Ukrainian Studies*. Vol. II? 1978, №2, September.

TT 214... Başbakanlık Arşivleri, Tapu ve Tahrir Defterleri, N214 "Defter-i Mufassal-liva-'i Kefe, 1542".

TT 370... Başbakanlık Arşivleri, Tapu ve Tahrir Defterleri, N370,

Vasiliev A. *The Goths in the Crimea*. Cambridge, 1936.

Veinstein G. La population du sud de la Crimée au début de la domination ottomane // *Mémorial Ömer Lûtfi Barkan*. Paris, 1980.

Veinstein G. Marchands ottomans en Pologne-Lituanie et en Moscovie sous le règne de Soliman le Magnifique // *CMR*. XXXV (4).Paris, 1994.

